

ΜΑΡΓΑΡΙΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ

ΛΟΓΟΣ ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ

ΕΙΣ ΤΗΝ

ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Φίλοι ὀμλῆται καὶ ἡ ἄλλη σεβαστὴ ὀμῆγυρις.

Ἡ φιλοσοφία εἶνε ἰθαγενὲς τῆς Ἑλλάδος φυτὸν καὶ τοιοῦτον μάλιστα καλλικόμον καὶ καλλίκαρπον, ὥστε τὴν μεγίστην ἐπ' αὐτῇ δικαιοῦται νὰ αἰσθάνηται ἡ πατρὶς ἡμῶν καύχησιν καὶ χαρὰν, θεωρεῖ δ' αὐτὴν δικαίως τὸν λαμπρότατον καὶ ἀχειροποίητον αὐτῆς κόσμον. Διότι δι' αὐτῆς ἐκόσμησε τὸν οἶκον καὶ τὴν πολιτείαν, δι' αὐτῆς ἐδίδαξε τοὺς ἀναλλοιώτους τοῦ αἰωνίου κάλλους νόμους καὶ ἀνύψωσεν εἰς ἀνυπέβλητα ὕψη τὴν καλλιτεχνίαν, δι' αὐτῆς κατέπεισε τοὺς ἀνθρώπους περὶ τῆς κοινῆς αὐτῶν ἀρχῆς καὶ τῆς συγγενείας καὶ ὁμογενείας, δι' αὐτῆς ἐξώρισε τῶν κοινωνιῶν τὴν θηριωδίαν καὶ ἵδρυσεν ἐν αὐταῖς τὴν τῇ εὐγενεῖ τοῦ ἀνθρώπου φύσει προσήκουσαν φιλανθρωπίαν, δι' αὐτῆς εἰσήγαγεν εὐπρεπεστέρας καὶ τῇ θεῖα φύσει ἀξίας περὶ θεοῦ ιδέας καὶ ἐξηγένησεν οὕτω τὰς θρησκευτικὰς τοῦ ἀνθρώπου δόξας καὶ παρεσκεύασε τὴν θεῖαν τοῦ Χριστοῦ θρησκείαν, δι' αὐτῆς ἡ παμφιλτάτη ἡμῶν πατρὶς ἐγένετο διδάσκαλος τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ ἡμετέρα φυλὴ ἀρχηγέτις καὶ καθηγεμῶν τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ, δι' αὐτὴν ἐξήρθη τοῦ ἡμετέρου ἔθνους ἡ ἱστορία ὑπεράνω τῶν ἐθνικῶν διακρίσεων καὶ θεωρεῖται ὡς ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, δι' αὐτὴν ἡ ἡμετέρα γλῶσσα κατέστη κοινὸν πάσης φυλῆς καὶ πάσης πολιτείας παιδαγωγικὸν στοιχεῖον, δι' αὐτὴν οἱ πατέρες ἡμῶν ἀπέβησαν πατέρες τῶν ἀνθρώπων καθόλου, οὐχὶ ἵδρυται ἑλληνικῆς ἀπλῶς τέχνης καὶ ἐπιστήμης, ἀλλ' ἵδρυται τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ ὁ ἀκρογων

νιαῖος λίθος τοῦ αἰείποτε σεμνότερον καὶ μεγαλειότερον ἀνεγειρομέ-
νου οἰκοδομήματος τῆς ἀποθεώσεως τοῦ ἀνθρώπου, δι' αὐτῆς τέλος
μετέσχεν ἡ ἡμετέρα φυλὴ τῆς ἀφθίτου ἐκείνης καὶ ἀκαταλύτου θείας
δυνάμεως, τῆς ἀθανασίας, καὶ διὰ τοῦτο ὡς τοῦ ἐπὶ τοῦ Καυκάσου
προσπεπασσαλευμένου ἀρχηγέτου αὐτῆς Προμηθέως ἐσθίουσι μὲν καὶ
αὐτῆς αἰείποτε τὰ σπλάγχνα γῦπες ἀπάνθρωποι, ἀλλὰ τῆς ἀθανασίας
μετέχοντα αὐξάνονται πάλιν.

Τὴν ζωογόνα τῆς φιλοσοφίας πνοὴν οὐδεὶς ἐδύνατο καὶ νὰ ἐκτι-
μήσῃ κάλλιον τοῦ ἐμπνευσθέντος καὶ ζωογονηθέντος ὑπ' αὐτῆς ἐλ-
ληνικοῦ ἔθνους. Διὰ τοῦτο καὶ εὐθύς ὡς ἠσθάνθησαν τὴν ἀθάνατον
αὐτῆς πνοὴν οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι εἰσέπνευσαν αὐτὴν βαθύτατα, ἐνε-
φορήθησαν τῆς θείας αὐτῆς δυνάμεως, ἠγάπησαν, περιέθαλψαν αὐ-
τὴν ὡς τὸ ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ κομισθὲν ὑπὸ τοῦ Προμηθέως εἰς τοὺς
ἀνθρώπους πῦρ καὶ ἐσχημάτισαν οὐχὶ ἓνα μόνον θιάσον ἐστιάδων πρὸς
διάσωσιν αὐτῆς, ἀλλὰ πολλοὺς ἀφωσιωμένων λατρευτῶν θιάσους, οἵ-
τινες ἐν ἔρωτι ἀμυθήτῳ περιεῖπον καὶ ἀνερρίπιζον καὶ μετελαμπα-
δεύοντο αὐτὴν αἰείποτε ἀγλαοτέραν καὶ θαυμασιωτέραν εἰς τοὺς ἐπι-
γιγνομένους. Οὕτω δὲ συνεταυτίσθησαν "Ἕλληνες καὶ φιλοσοφία,
ὥστε ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν τὸν χαρακτῆρα τῶν Ἑλλήνων ἀπλού-
στατα καὶ γνωριμώτατα διατυποῖ διὰ τοῦ «Οἱ Ἕλληνες σοφίαν
ζητοῦσιν». Ὅτε δὲ τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος ἠξιώθη μετὰ μακρῶν αἰώνων
πικρὰν δουλείαν καὶ ἀφιλοσοφίαν νὰ ἴδῃ καὶ γηθοσύνης προσαγο-
ρεύσῃ ἐν τινὶ μέρει τοῦ ἐλληνικοῦ οὐρανοῦ τὴν Ἡὼ τῆς ἐλευθερίας,
ἐκδιώκουσαν τῆς δουλείας τὰ σκότη, εὐθύς ἀνεφώνησεν αἰσθανθὲν
ζωηρῶς διεγειρόμενον τὸν ἕτερον αὐτοῦ χαρακτῆρα «φιλοσοφεῖτε μάλ-
λον ἢ ἀναπνεῖτε». Καὶ ὄντως, ὅτε ἠτύχησαν οἱ πατέρες ἡμῶν νὰ
πήξωσι πενιχρὰν καλιὰν ταῖς φυγάσι Μούσαις, τρεῖς θρόνους ὥρισαν
τῇ φιλοσοφίᾳ, ἀλλὰ διὰ λόγους, οὓς μεθ' ὑμῶν ἄλλοτε θὰ ἐξετάσω-
μεν, παρημελήθη ὡς μὴ ὄφελεν, ἢ κατ' ἐξοχὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη·
καὶ ἐν ᾧ νῦν καὶ τὰ μικρότατα τῶν Πανεπιστημίων ἔχουσι τρεῖς τοῦ-
λάχιστον φιλοσοφικὰς ἑδρας, ἐν δὲ τῷ τοῦ Βερολίνου 14 ἐδίδασκον
κατὰ τὴν ἀναγραφὴν τοῦ 1886—1887 τὴν φιλοσοφίαν, ὁ Paulsen,
ὁ Lasson, ὁ Döring, ὁ Michélet, ὁ Simmel, ὁ Zeller, ὁ Deus-
sen, ὁ Diels, ὁ Maercker, ὁ Stein, ὁ Dilthey, ὁ Gizycki, ὁ La-
zarus, ὁ Ebinghaus, τὸ μόνον τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς Πανεπιστή-
μιον ἓνα μόνον κέκτηται θεράποντα τῆς ἐπιστήμης, ἣν αὕτη ἐδη-
μιούργησε καὶ δι' ἣς ὑπεράνω τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου ἐξήρθη. Ἐξω-
ρίσθησαν ἡ μάλλον ἐκφαυλίζονται τὰ φιλοσοφικὰ ἐν τῇ ἐγκυκλιᾳ

δική τοῦ ἔθνους παιδεύσει, ἀργολογία δὲ θεωρεῖται καὶ ἡ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ διδασκαλία αὐτῶν.

Καὶ τί λέγω ἀργολογία; Ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας θεωρεῖται τοῦτ' αὐτὸ, φοβερὸν εἶπαι, ἐπιβλαβὴς τῷ ἡμετέρῳ ἔθνει. Καὶ ἂν μὲν τὴν φοβερὰν ταύτην ἀπόφασιν ἐξέφερον χεῖλη ἀνθρώπων, ἀπὸ τῶν τριόδων καὶ τῶν καφεῖων ἢ τῶν αἰθουσῶν τοῦ χοροῦ καὶ τοῦ χαρτοπαιγνίου ἀπανθιζόντων τὰς σοβαρὰς αὐτῶν γνώμας, οὐδεμίαν προσοχῆς θὰ ἤξιούμεν τοιαύτας ἔξω τοῦ δικαστηρίου ἀποφάσεις. Ἀλλὰ νῦν τὴν γνώμην ταύτην ἔχουσιν ἄνδρες ἐγγηράσαντες ἐν τῷ πόθῳ καὶ τῇ φροντίδι καὶ τῇ ἀκαμάτῳ ἐργασίᾳ πρὸς προβιβασμὸν τοῦ ἡμετέρου ἔθνους, ἄνδρες, ὧν αἱ ὑπηρεσίαι πρὸς τὸ ἔθνος καὶ τὴν ἀναγεννωμένην ἡμῶν ἐπιστήμην, ὧν ὁ ψυχικὸς πόνος διὰ τὸ ἀρρυθμον τῆς ἡμετέρας κοινωνίας καὶ ἡ κοινωνικὴ θέσις δύνανται νὰ παράσχωσιν εἰς τὴν ἀπόφασιν ταύτην τὴν ἔμφασιν γνώμης βαθείας καὶ πολλὰχῶς βεβαιωμένης, ἔτι δὲ καὶ τὸν λίαν κατακτητικὸν χαρακτήρα τῆς εἰλικρινείας. Ἐπειδὴ δὲ τοιαῦται δόξαι παρὰ τοιούτων ἀνδρῶν δοξαζόμεναι καὶ λεγόμεναι δύνανται μεγάλως νὰ βλάψωσι τὴν ἡμετέραν ἐπιστήμην, εἰ μὴ εἶνε ἤδη αὐτῶν ἀποτέλεσμα ἢ ἀπὸ τσοῦτου χρόνου κενότης τῶν φιλοσοφικῶν τοῦ πανεπιστημίου ἐδρῶν καὶ ἡ γελωτοποίησις τοῦ φιλοσοφικοῦ μαθήματος ἐν τῇ ἐγκυκλοπαιδικῇ ἡμῶν παιδεύσει, κρίνω καλὸν ἀντὶ παντὸς ἄλλου θέματος, ὅπερ ἐπεθύμουν νὰ πραγματευθῶ ἐν τῇ ἐξόχως τιμητικῇ ταύτῃ περιστάσει, νὰ δείξω ὑμῖν πρῶτον, ἂν ἐγένετό ποτε ἡ φιλοσοφία τοιαύτης δεινῆς μομφῆς ἀξία.

Δὲν θὰ θελήσω νὰ λύσω τὸ ζήτημα ἐκ τῶν λεγομένων «ἐν δόξῳ ν», ἐκτιθέμενος δὴλον ὅτι πρότερον πῶς προσφέρονται πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἀρχαῖα καὶ σοφὰ ἔθνη καὶ ἐπαγόμενος εἶτα, ὅτι δὲν θὰ ἦσαν σοφὰ, οὐδὲ τοῦ κοινοῦ ἡμῖν τε καὶ ἐκείνοις νοῦ θὰ μετεῖχον τὰ ἔθνη ἐκεῖνα, ἂν μὴ ἤσθάνοντο, ὅτι περιέπουσι καὶ περιθάλλουσι καὶ μετὰ ζήλου ἐνθουσιώδους θεραπεύουσιν ἐπιστήμην, ἣτις αὐτοῖς οὐδὲν ἄλλο ὡς ἀντάλλαγμα θὰ προσέφερον ἢ τὴν διαφθορὰν καὶ τὴν ἀδυναμίαν καὶ τὸν πόλεμον παντὸς κατὰ πάντων. Θὰ εἰσέλθωμεν μᾶλλον εἰς αὐτὸ τὸ ἐργαστήριον τῆς ἐπιστήμης ταύτης, ἵνα ἴδωμεν τί ἐργάζεται καὶ τί προϊόντα παράγει.

Καὶ πρῶτον μὲν διατυπώσωμεν τὴν κατ' αὐτῆς κατηγορίαν.

Ἡ φιλοσοφία, λέγουσιν οἱ φοβούμενοι αὐτήν, εἶνε μάθημα ἐπιβλαβὲς εἰς τὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν. Τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἡ πολιτικὴ ἀκατάστασις καὶ οἱ ἀπανταχόθεν ἐπ' αὐτὸ ἐπικρεμάμενοι δεινότατοι

κίνδυνοι ἀπαιτοῦσιν ἔκτακτον πατριωτισμὸν, μεγίστην ἐθελοθυσίαν, καταφρόνησιν τῶν κινδύνων, καρτερίαν, ἐγκράτειαν, πειθαρχίαν, περιφρόνησιν τῶν ἀγαθῶν τοῦ κόσμου. Τίς δὲ φιλοσοφῶν περὶ τῶν πραγμάτων θὰ ὑπεβάλλετο εἰς τοιοῦτους κόπους καὶ πόνους καὶ κινδύνους; Τίς φιλοσοφῶν θὰ προὔθυμεῖτο νὰ χέῃ τὸ αἷμα αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς πατρίδος;

Εἶνε φανερόν ὅτι οἱ οὕτω σκεπτόμενοι ἀφορμῶνται ἀπὸ τῆς ἐσφαλμένης ἀρχῆς ὅτι φιλοσοφία εἶνε ἰδιοτέλεια, ἐγωϊσμός, φιλοζωία, ἡδὺς τῶν αἰσθήσεων κνισμός· ὅτι ἡ φιλοσοφία οὐδὲν ἄλλο διδάσκει τοὺς τροφίμους αὐτῆς ἢ ὅτι «περὶ γαστέρα τὸ ἀγαθόν», ὅτι δῆλα δὴ προορισμός τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς εἶνε τὸ ὡς ἡδιστα φαγεῖν καὶ ὡς ἡδιστα πιεῖν καὶ ὡς ἀναιδέστατα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καθυβρίσαι, πάντα δὲ τὰ λοιπὰ, οἷον ὁ θεωρητικὸς βίος, ἡ θρησκεία, ἡ ἠθική, ἡ πατρίς, ἡ οἰκογένεια, ἡ ἀρετὴ ἐν γένει εἶνε κεναὶ ἐννοίας λέξεις, εἶνε ἤτοι μωρίας καὶ ἀμαθίας καὶ ἀβελτηρίας κυήματα ἢ εὐφυῶς φιλοδόξων ἀπατεῶνων τεχνάσματα, πρὸς τὸ ἴδιον συμφέρον αὐτὰ ἐπινοησάντων, ἵνα τὸν πολὺν καὶ ἀπαίδευτον ὄχλον διὰ τούτων σαγηνεύοντες καὶ ἀποπλανῶντες τρυφῶσιν αὐτοὶ καὶ γαυριῶσιν ἐν τοῖς παθήμασι καὶ ταῖς δυσπραγίαις ἐκεῖνου.

Ἡ κατηγορία αὕτη καὶ ἱστορικῶς ἀδικος ἐξελέγχεται ὑπὸ τῆς ἱστορίας πάντων τῶν ἐθνῶν καὶ πάντων τῶν αἰώνων καὶ λογικῶς ἐσφαλμένη οὔσα τυγχάνει.

Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος διδασκόμεθα τὴν δι' ἀπάσης αὐτῆς διήκουσαν ἀλήθειαν, ὅτι ἡ γνῶσις ἀρχεὶ τῆς ἀμαθίας, οἱ σοφοὶ κρατοῦσι τῶν ἀπαιδευτῶν. Ταύτην τὴν ἀλήθειαν ἐξέφερον οἱ πρόγονοι ἡμῶν διὰ τῆς ῥήτρας «τοὺς Ἕλληνας εἰκὸς τῶν βαρβάρων ἀρχεῖν». Καὶ ὅτι τοῦτο δὲν ἦτο κενὴ μεγαλαυχία καὶ ἀπλοῦς ῥημάτων κόμπος τῶν ἐν περιπάτοις καὶ στοαῖς λεσχηνευόντων, ἀλλ' ἀδιάσειστος ἐθνικὴ πεποιθήσις, ἀποδεικνύει ἡ ὑψηλὴ ἐκεῖνη ὑπερηφανία τῶν Μυρίων, οἵτινες ἐν ἐχθρικῇ χώρᾳ ἀπειλημμένοι ἄνευ ἀρχηγῶν, ἄνευ ἐπιτηδείων, ὑπ' ἀπειραρίθμου ἐχθρῶν στρατιᾶς ἀπὸ ὥρας εἰς ὥραν νὰ κατακοπῶσιν ἀπειλούμενοι μεγαλοφρόνως ὅμως ἀπέρριπτον τὰς προτάσεις τῆς διὰ παραδόσεως τῶν ὅπλων σωτηρίας βροντοφωνοῦντες ἐν ἀγανακτῆσει «Ἕλληνες ὄντες βαρβάρους δουλεύσομεν;» Οἱ Ἕλληνες ἦσαν τότε ἡ γνῶσις, ἡ σοφία, οἱ δὲ βάρβαροι ἡ ἀμαθία, τὸ σκότος. Ἀκατάληπτον ἐφαίνετο τοῖς Μυρίοις, πῶς εἶνέ ποτε δυνατὸν ἡ γνῶσις νὰ δουλεύῃ τῇ ἀγνοίᾳ, ἡ σοφία νὰ θεραπεύῃ τὴν ἀμαθίαν.

Καὶ οὐ μόνον τὰ σοφώτερα ἔθνη ἀρχοῦσιν ἀείποτε τῶν ἀμαθεστέρων.

ρων, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ σοφὰ ποτε ὑπάρξαντα ἀμελήσαντα ὕστερον καὶ ἄσοφα γενόμενα καθίστανται δοῦλα τῶν πρότερον μὲν δι' ἀμαθίαν ὑπ' αὐτὰ διατελεσάντων, νῦν δὲ διὰ θεραπείαν τῆς γνώσεως σοφωτέρων ἑαυτῶν γενομένων. Ἡ ἀλήθεια αὕτη οὐδεμιᾶς χρήζει λεπτομερεστέρας ἐξηγήσεως. Δύναται πᾶς τις κρατῶν αὐτὴν ἐν νῶ καὶ διατρέχων διὰ τῆς μνήμης τὴν ἱστορίαν τῶν ἐθνῶν νὰ κατίδῃ τὸ κῦρος αὐτῆς.

Ὅτ' ἐπεκρεμάσθη ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ὁ μέγας ἀπὸ τῆς Ἀσίας κίνδυνος, φιλοσοφώτεροι τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων ἦσαν ἀναμφισβητήτως οἱ Ἀθηναῖοι, ἤκιστα δὲ φιλόσοφοι οἱ Θηβαῖοι. Καὶ ὅμως οἱ ἀφιλόσοφοι Θηβαῖοι τὸ ἴδιον συμφέρον διώκοντες τὰ ῥᾶστα καὶ ὠφελιμώτατα ἑαυτοῖς προείλοντο καὶ προσετέθησαν τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ, οἱ δὲ φιλόσοφοι Ἀθηναῖοι εἰς πανελλήνιον περιωπὴν ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας ἐξαρθέντες πάντα τὰ ἴδια αὐτῶν ἀποβάλλοντες ἀγαθὰ καὶ τὴν ζωὴν αὐτὴν εἰς οὐδὲν λογισόμενοι ἐκινδύνευσαν ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων ἀπάντων. Ὅτε δὲ πάλιν πρὸ τῆς ἐν Πλαταιαῖς μάχης προὔτεινεν αὐτοῖς ὁ Μαρδόνιος «τὴν τε πόλιν αὐτοῖς ἀναστήσειν καὶ χρήματα πολλὰ δώσειν καὶ τῶν Ἑλλήνων κυρίους καταστήσειν», ἐὰν μὴ μετάσχωσι τοῦ πολέμου, οἱ φιλοσοφοῦντες Ἀθηναῖοι δὲν προείλοντο τὰ ἴδια τῶν κοινῶν τῆς Ἑλλάδος συμφερόντων, ἀλλὰ καταφρονητικῶς ἀπορρίψαντες τὰς ὠφελιμωτάτας τοῦ Μαρδονίου προτάσεις προὔτιμησαν νὰ μένωσι πένητες μὲν καὶ ἄστεγοι, ἀλλ' ἔχοντες τὴν ἡδεΐαν συναίσθησιν ὅτι προὔκινδύνευσαν τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας.

Ὅτε δ' ἐξέλιπε τὰς Ἀθήνας τὸ μεγαλουργὸν τῆς φιλοσοφίας πνεῦμα καὶ παρεισεφθάρησαν τὰ κακόζηλα τῆς ἰδιωφελείας σκέμματα τῶν Σοφιστῶν, οὔτε ἡ κτηθεῖσα δόξα, οὔτε αἱ μεγάλαι δυνάμεις, οὔτε ἡ φυσικὴ τῶν Ἀθηναίων ὑπεροχὴ ἐδυνήθη νὰ σώσῃ τοὺς ἡγεμόνας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς παντελοῦς καταστροφῆς.

Αὐτοὶ δ' οὗτοι οἱ ἀναξίως Ἑλλήνων μὴδίσαντες Θηβαῖοι μετὰ μίαν ἑκατονταετηρίδα, ὅτε τὸ θεῖον τῆς φιλοσοφίας πνεῦμα ἤρξατο νὰ διαπνέῃ αὐτούς, ὅτε ἡ φιλοσοφία ἐκίνει τὴν μεγάλην διάνοιαν καὶ ἐθέρμαινε τὴν λεοντώδη καρδίαν τοῦ στρατηγοῦ αὐτῶν, κατέθραυον τὰς ἀνικητούς τῶν Λακεδαιμονίων παρατάξεις καὶ ἐνεπίμπλαντο τηλικαύτης φιλοτιμίας καὶ φρονήματος, ὥστε οὐδὲν ἐπίγειον ἀγαθὸν ἐθεώρουν ἀντάξιον τῆς δόξης τοῦ ἡγεῖσθαι τῆς Ἑλλάδος. Καὶ εἰκότως, διότι ὅπου ἂν ἀψηται ἡ φιλοσοφία φύσεως ἀνθρωπίνης, ὅσον καὶ ἂν εἶνε αὕτη ταπεινὴ, θὰ ἐξυψώσῃ καὶ θείου πυρὸς αὐτὴν θὰ πληρώσῃ.

“Οτε ὁ μέγας τῆς ἀριστοτόκου Μακεδονίας υἱὸς ἤγειτο 30000 Ἑλλήνων καὶ δι’ αὐτῶν κατέλυε τὴν παντοδύναμον τοῦ μεγάλου Κύρου καὶ τοῦ Δαρείου κληρονομίαν καὶ ἐξέτεινε τὴν δόξαν τῶν ἐλληνικῶν ὄπλων μέχρι τοῦ Γάγγου, ἐν ποίῳ στρατοπέδῳ τῶν διαμαχομένων εὕρισκετο ἡ φιλοσοφία;

“Οτε «παρὰ τὰν εὐδρον ἀκτὰν Ἰμέρα» οἱ τοῦ Δεινομένου παῖδες, Γέλων καὶ Θήρων, «ὑμνον ἐδέξαντο ἀμφ’ ἀρετᾶ» κατατροπώσαντες τὸν Ἀμίλκην μετὰ τῶν 30 αὐτοῦ μυριάδων πολεμιστῶν, μετὰ τίνων εἰργάζεται ἡ φιλοσοφία;

“Οτε ὁ Ἀφρικανὸς καὶ Νομαντῖνος Σχιπίων ἐδόξαζε τὰ ῥωμαϊκὰ ὄπλα καὶ παρέδιδεν εἰς τὴν Ῥώμην ἐπαρχίας κράτη ἀρχαῖα καὶ ἰσχυρά, παρὰ τίνι τῶν διαγωνιζομένων θὰ συνήντά τις τὸν στωϊκὸν φιλόσοφον Παναίτιον;

“Οτε ὁ Ἀριστόνικος ἐλάμβανε τὸ οὐρανόμηκες ἐκεῖνο ὕψος, ἔν’ ἀντιμετρηθῆ πρὸς τὴν κοσμοκράτειραν Ῥώμην, καὶ συνέτριβε μεταξύ Σμύρνης καὶ Ἐλαίας τοὺς φοβεροὺς αὐτῆς λεγεῶνας, ποῖος παρεῖχεν εἰς τὴν μικρὰν αὐτοῦ στρατιὰν τὴν ἀπαράμιλλον ἐκείνην ἀνδρείαν; Βεβαίως ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία, ἡ ἐμπνεύσασα εἰς τὸν Ἀριστόνικον καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν τὴν ὑψηλὴν καὶ φιλόανθρωπον ιδέαὴν νὰ ἰδρύσῃ τὴν Ἡλιούπολιν, ἥτοι πολιτείαν ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας, τῶν ἀνθρωπίνων δικαιῶν, τῆς ἰσότητος καὶ ἀγάπης ἐδραζομένην, ἥτις omnibus patet, omnes admittit, omnes invitat, ingenuos, libertinos, servos, reges, exules. non eligit domum nec censum, nudo homine contenta est (Seneca de Benef. III, 18).

Τίς ἐπλήρου τὴν ψυχὴν τοῦ Κικέρωνος τηλικούτου φρονήματος, ὥστε νὰ καταφρονῆ τῶν πανταχοῦ κατὰ τῆς ζωῆς αὐτοῦ ἰσταμένων ὑπὸ τοῦ Κατιλίνα παγίδων ὑπὲρ τῆς διασώσεως τῆς πολιτείας;

Τίς ἐπλήρου τὴν καρδίαν τῶν Γράκχων τηλικαύτης τόλμης καὶ φιλανθρωπίας, ὥστε νὰ ἀναλάβωσιν ὑπὲρ τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ ῥωμαϊκοῦ πολιτεύματος ἀγῶνα, οὐ ἐγίνωσκον, ὅτι θὰ ἔπιπτον θύματα;

Ἐν ταῖς μάχαις οἱ μὲν ἀφιλόσοφοι τῶν βαρβάρων ἄρχοντες εὕρισκοντο ἠσφαλισμένοι ἐν τῷ μέσῳ τοῦ στρατεύματος, οἱ δὲ τῶν φιλοσοφούντων Ἑλλήνων ἡγεμόνες ἐμάχοντο ἐν ταῖς πρώταις τάξεσι. Ποῖος λοιπὸν γινώσκει νὰ καταφρονῆ τῶν κινδύνων ἡ φιλοσοφία, ἡ ἢ βαρβαρότης;

Ἐὰν ἐπισκοπήσωμεν τὰ μεγάλα τῶν Γάλλων καὶ Γερμανῶν στρατόπεδα κατὰ τὸ 1870, ποῦ θὰ εὕρωμεν τοὺς φιλοσοφοῦντας, ἐν τοῖς ἐνδόξοις νικηταῖς ἢ ἐν τοῖς δι’ ἔλλειψιν ζωοῦ ἐθελοκακοῦσιν;

Φιλόσοφος ἦτο Ζήνων ὁ Ἐλεάτης, ὅστις ὑπὲρ τῆς ἐλευθερώσεως τῆς ἰδίας πατρίδος κατὰ τοῦ τυράννου συνομόσας καὶ κατὰ τὴν πρᾶξιν ἀτυχήσας ἐρρίφθη εἰς τὸ δεσμωτήριον καὶ ἐβασανίζετο, ἵνα ἐξείπη τοῦς συνενόχους, ὁ δέ, ἵνα μὴ ὑπὸ τῶν ἀλγηδόνων ἠττηθεῖς ἀτιμάσῃ τὴν φιλοσοφίαν, ἀποτραγῶν τὴν γλῶσσαν ἀπέπτυσεν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ τυράννου.

Φιλόσοφος ἦτο ὁ μέγας Ἀρχύτας ὁ παρὰ τοῖς πολλοῖς ἐπὶ πάσῃ ἀρετῇ θαυμαζόμενος, ὁ ἐπτάκις στρατηγήσας καὶ οὐδέποτε ἠττηθείς.

Μετὰ φιλοσόφων συνέζη καὶ φιλοσοφικοῦ ἐξάρματος μετεῖχον οἱ τε λόγοι καὶ αἱ πράξεις τοῦ ἀπὸ τοῦ βήματος ἀστράπτοντος καὶ βροντῶντος καὶ συγκυκῶντος τὴν Ἑλλάδα Ὀλυμπίου Περικλέους. Τῆς νέας ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ἀρχῆς τοῦ Ἀναξαγόρου, ὅτι νοῦς ἐστὶν ὁ τὸ πᾶν διακοσμήσας, ἐμφορηθεὶς ὁ Περικλῆς διενοήθη νὰ ἐφορμήσῃ αὐτὴν ἐν τῇ πολιτικῇ καθιστῶν νοῦν καὶ διακοσμητὴν τῆς ὅλης Ἑλλάδος τὰς Ἀθήνας.

Φιλόσοφος ἦτο ὁ πᾶν τῶν Θηβῶν τὸ μεγαλεῖον ἐν τῇ μεγάλῃ αὐτοῦ ψυχῇ ἐγκλείων Ἐπαμεινώνδας.

Φιλόσοφος ἦτο ὁ Μέλισσος ὁ ἐνδοξος τῶν Σαμίων ναύαρχος, ὁ τῷ 442 ἐν ναυμαχίᾳ τὸν ἀήττητον Περικλέα νικήσας.

Ἡ φιλοσοφία ἐγαλούχησε καὶ ἐξέθρεψε τὸν ἀνδρειότατον τῶν Ἑλλήνων, τὸν ἀνὰ τὴν Ἀσίαν καὶ Ἀφρικὴν τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμὸν ἐξαπλώσαντα.

Τῆς φιλοσοφίας ἱερεὺς καὶ μυσταγωγὸς ἦτο ὁ Μάρκος Αὐρήλιος· αὐτῆς Φριδερίκος ὁ μέγας· αὐτῆς τρόφιμοι ἦσαν τὰ εὐγενῆ τῆς Κορνηλίας τέκνα. Καὶ ἵνα κατ' Ἐμπεδοκλέα εἶπω :

ἔστιν ἀνάγκης χρῆμα, θεῶν ψήφισμα παλαιόν,
αἰδίων, πλατέεσσι κατεσφρηγισμένον ὄρκοις,

ἵνα ἡ γνῶσις πάντων κρατῆ, πάντων ἀνάσῃ, πᾶσι σημαίνῃ, πάντων θεμιστεύῃ.

Πάντες οἱ ἀξιάγαστοι καὶ πολυῦμνητοι ἐν τῇ ἱστορίᾳ πολιτικοὶ χαρακτήρες εἶνε τρόφιμοι τῆς φιλοσοφίας. Πᾶσαι αἱ θαυμασταὶ καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς βάθος συγκινοῦσαι ἢ τὴν φαντασίαν αὐτοῦ εἰς ἄκρον ἐξάπτουσαι πολιτικαὶ πράξεις ὑπ' ἀνδρῶν φιλοσοφούντων ἐπράχθησαν. Οἱ ἀνδρειότατοι, οἱ ἐγκρατέστατοι, οἱ σωφρονέστατοι, οἱ φιλανθρωπότατοι, οἱ ἐπινοητικώτατοι, ἐνὶ λόγῳ οἱ τελειότατοι τῶν ἀνθρώπων ἀνήκουσιν εἰς τοὺς τροφίμους τῆς φιλοσοφίας. Πᾶσαι αἱ μετ' εὐλογιῶν καὶ ἐγκωμίων ὑπὸ τῆς ἱστορίας μνημονευόμεναι ἀρχαὶ εἶνε ἀρχαὶ ἀνδρῶν φιλοσοφούντων.

Ὁ τύραννος τῆς Κορίνθου Περίανδρος, ὁ αἰσυμνήτης τῆς Μυτιλήνης Πιπτακός, ὁ τῆς τῶν Ἀκραγαντίνων δημοκρατίας προστάτης Ἐμπεδοκλής, ὁ νομοθέτης τῶν Ἀθηναίων Σόλων, ὁ προστάτης τῆς τῶν Ἀθηναίων δημοκρατίας Περικλής, ὁ Ἀλέξανδρος, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὁ Φριδερίκος ὁ μέγας, ἦσαν σοφοὶ ἢ τῆς φιλοσοφίας τρόφιμοι. Συνελόντι δ' εἶπειν, ὅ,τι κέκτηται τῆς ἀνθρωπότητος ἡ ἱστορία μέγα, ὅ,τι ὑψηλόν, ὅ,τι θεῖον, τῆς φιλοσοφίας εἶνε καρπὸς ἀγλαός. Θὰ ἦτο δ' ἀνάγκη ν' ἀνελιζώ ἐνώπιον ὑμῶν πᾶσαν τῆς φιλοσοφίας τὴν ἱστορίαν, ἵνα δείξω πάντας τοὺς ἀνεκτιμήτους αὐτῆς θησαυρούς, πάντα τὰ ὑπὲρ τῆς τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπου τρόπαια αὐτῆς.

Ἡ κατηγορία ἄρα, ὅτι ἡ φιλοσοφία ταπεινοῖ καὶ ἐκφυλίζει τοὺς χαρακτῆρας ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἱστορίας τόσον ἄδικος, ὥστε ἀνάλογον κατὰ τὴν ἀδικίαν ἔχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ μόνην τὴν κατηγορίαν, ὅτι ὁ Σωκράτης διέφθειρε τοὺς νέους.

Ἡ κατηγορία αὕτη δὲν εἶνε μόνον ἱστορικῶς ἀσύστατος, ἀλλὰ καὶ λογικῶς ἐσφαλμένη.

Τὸ ὑπὲρ πατρίδος, ὑπὲρ πατρώων ἱερῶν, ὑπὲρ τῶν ἱερῶν τῶν προγόνων θηκῶν ἐθέλειν ἀποθνήσκειν καὶ πᾶσαν θυσίαν ὑπομένειν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐννοίας, ἣν ἔχει τις περὶ τῶν πραγμάτων τούτων. Ὁσὺ ὑψηλοτέραν ἔχει τις ἐννοίαν περὶ τῶν περιεχομένων τούτων τῆς ἐννοίας πατρίδος, τοσοῦτῳ ἰσχυροτέρα θὰ εἶνε καὶ ἡ πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπη αὐτοῦ, τοσοῦτῳ προθυμότερον θὰ προσφέρῃ ἑαυτὸν θυσίαν εἰς τὸν ἱερὸν τῆς πατρίδος βωμόν. Ἡ πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπη καὶ ἐθελουσία μετρεῖται ἄρα τῷ μέτρῳ τῆς γνώσεως τῆς ἐννοίας αὐτῆς.

Ἀλλὰ τίς ἄλλος πλὴν τῆς φιλοσοφίας παρέχεται σαφὴ καὶ καθαρὰν τὴν γνῶσιν τῶν ἐννοιῶν τούτων; Τίς ποτ' ἐδυνήθη νὰ εἴπῃ περὶ αὐτῶν σεμνότερα καὶ μεγαλειότερα καὶ συγκινητικώτερα τῶν φιλοσόφων; Τίς ποτε ἐφάνη προθυμότερος τῶν φιλοσόφων νὰ καθαγιάσῃ τὴν ὑπὲρ πατρίδος διδασκαλίαν αὐτοῦ διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος; Τίς ποτε ἔπεσεν ἐν τοῖς πεδίοις τῆς μάχης εὐτυχέστερος καὶ μακαριώτερος ἐκείνων, οἵτινες φιλοσοφικὴν γνῶσιν τοῦ πράγματος εἶχον, ὑπὲρ οὐ ἐμάχοντο; Τίς ἐξεστράτευσε προθυμότερον τῶν φιλοσοφικῶς περὶ πατρίδος διανοουμένων; Τὸ ἀπὸ σκοτεινῶν ἀντιλήψεων δρᾶν καὶ μάχεσθαι παρέχει μὲν πῶς θράσος καὶ αὐθάδειαν, ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον τὰ πράγματα εὐροοῦσι, μετατρέπεται δὲ εἰς τὴν ἀντίθετον δειλίαν καὶ παντελεῖ ἀδυναμίαν εὐθὺς ὡς προσκόμματα καὶ δυσχέρεια ἀναφανῶσιν. Ὁ Λεωνίδας καὶ οἱ τριακόσιοι ἐν Θερμοπύλαις ἔχοντες φιλοσοφικὴν γνῶσιν τῆς ἀποστολῆς αὐτῶν, ὅτι δηλαδὴ τῇ πατρίδι

ἐγεννήθησαν, ὅτι δι' αὐτὴν ζῶσι καὶ ὅτι τὸ ὑπὲρ αὐτῆς ἐν παρατάξει γενναίως ἀποθάνειν εἶνε ὁ λαμπρότατος καὶ πρεπωδέστατος ἀνδρὶ Σπαρτιατῆ κόσμος, αὐτὸς μὲν προσφέρει ἑαυτὸν καὶ τοὺς τριακοσίους ὀλοκαύτωμα εἰς τὴν πιστὴν τῶν νόμων τῆς πατρίδος τήρησιν, τοὺς δὲ μεθ' ἑαυτοῦ ὄντας λοιποὺς Ἕλληνας ὡς μὴ ὑποχρέους εἰς ταύτας τὰς φιλοσοφικὰς τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος ἀρχάς, ἀπέπεμψεν, ἵνα καὶ αὐτοὶ κατὰ τὴν ἰδίαν περὶ πατρίδος φιλοσοφίαν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀποθάνωσιν.

Οἱ Σπαρτιατῆται κατὰ τὸν β' μεσσηνιακὸν πόλεμον (645 — 628) ἠττῶντο ὑπὸ τῶν Μεσσηνίων, διότι τὴν ἀνδρείαν αὐτῶν δὲν ἐθέρμεινε οὐδὲ διεφώτιζε καθαρὰ καὶ διαυγῆς τοῦ ἔργου αὐτῶν ἀντίληψις. Ἄλλ' ὅτε ἐλθὼν ἐκ τῆς Ἀττικῆς ὁ Ἀφιδναῖος Τυρταῖος ἀνέλυσε καὶ διεσάφησε φιλοσοφικῶς τὴν ἔννοιαν τῆς πατρίδος, ὅτε ἐζωγράφησεν αὐτοῖς διὰ χρωμάτων ζωηροτάτων τὴν στυγερὰν δουλείαν καὶ τὰ δεινὰ αὐτῆς ἐπακόλουθα διὰ θαυμαστῆς φιλοσοφικῆς ἀναλύσεως, ὅτε ἐδίδαξε τὰ πρὸς τὴν πατρίδα καθήκοντα πάντων καὶ τὰ τῆς ἀκμαίας νεανικῆς ἡλικίας πρὸς τὴν γεροντικὴν, οἱ πρότερον νικηταὶ μετετρέπησαν εἰς ἠττημένους καὶ οἱ πρότερον ἠττημένοι ἀπέβησαν περιφανέστατοι νικηταί. Δὲν ἦσαν οἱ αὐτοὶ Σπαρτιατῆται καὶ πρότερον; οὐχὶ διότι πρότερον ἦσαν γενναῖα μὲν καὶ δραστηρία, ἀλλὰ τυφλὴ καὶ ἀόμματος μάζα, διότι ἐστερεῖτο τοῦ θείου ἐκείνου πυρός, τοῦ ζωογονοῦντος τὴν ἄψυχον ὕλην· ἔλειπε τὸ θεῖον φῶς τὸ περιλάμπον καὶ διαφωτίζον καὶ διαυγάζον καὶ φωτεινὰ καθιστῶν πάντα, ἔλειπεν ἐν μιᾷ λέξει ἡ φιλοσοφία, ἡ φιλοσοφικὴ διανόησις. Ἡ γνῶσις λοιπὸν παρέχει ψυχὴν εἰς τὰ ἄψυχα σώματα, ἡ γνῶσις ὀμματοῦ τὰς τυφλὰς δυνάμεις, ἡ γνῶσις διαφωτίζουσα τὰ φοβερὰ σκότη καθοδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον διὰ φωτεινοτάτων καὶ θελκτικωτάτων ὁδῶν, ἡ γνῶσις θερμαίνει καὶ ζωογονεῖ τὴν ψυχρὰν καὶ ἀδρανῆ ὕλην. Τῆς δὲ πανσθενοῦς γνώσεως πάροχος εἶνε ἡ φιλοσοφία.

Οἰουδὴποτε φιλοσοφικοῦ συστήματος ὀπαδὸς καὶ ἂν εἶνε ὁ πολίτης, αὐτὸς θὰ τρέφῃ μείζονα στοργὴν πρὸς τὴν πατρίδα, θὰ εἶνε ἐτοιμότερος πρὸς θυσίας, θὰ προσφέρῃ πολυτιμότερας ὑπηρεσίας ἢ ὁ ἀφιλοσόφητος.

Ἐὰν εἶνε τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας ὀπαδός, ἐπειδὴ ὁ ὕλικὸς καὶ φθαρτὸς οὗτος κόσμος εἶνε ἀπότυπον τοῦ νοητοῦ καὶ ἀφθάρτου, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος δι' ἰδίαν ἀμαρτίαν ἐξέπεσεν ἐνταῦθα ἐκ τοῦ θείου ἐκείνου κόσμου καὶ οἶονεὶ ἐν εἰρκτῇ ἐνταῦθα διατελεῖ, σκοπὸς αὐτοῦ εἶνε

ν' ἀπαλλαγῆ τῶν αἰσχροῶν τούτων δεσμῶν καὶ γένηται πάλιν τοῦ νοητοῦ ἐκείνου κόσμου πολίτης.

'Αλλ' ὁ προβιβασμὸς οὗτος δὲν εἶνε ἄλλως δυνατὸς ἢ διὰ τῆς ἐξα- γνίσεως τῆς αὐθαιρέτου βουλήσεως διὰ τῆς τελειώσεως, διὰ τῆς θεώ- σεως. Αὕτη δὲ ἡ τελείωσις καὶ θεώσις δὲν ἐπιτυγχάνεται ἄλλως ἢ διὰ πολιτείας καλῶς ὀργανωμένης. Ταύτην ἄρα τὴν πολιτείαν τὴν παρέχουσαν ἡμῖν τὴν κλίμακα τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναβάσεως ὀφείλομεν ὡς πολῖται νὰ ὑπερασπίζωμεν διὰ παντὸς ὅ,τι ἔχομεν πολυτιμότε- ρον. Ἐντεῦθεν τὰ ἀνυπερβλήτου φιλοπατρίας γέμοντα θεσπέσια ἐκείνα ῥήματα: «Μητρός τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων τιμιώτερόν ἐστιν ἡ πατρίς καὶ σεμνότερον καὶ ἀγιώτερον καὶ ἐν μεί- ζονι μοῖρα καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις, τοῖς νοῦν ἔχουσι, καὶ σέβασθαι δεῖ καὶ μᾶλλον ὑπεῖκειν καὶ θωπεύειν πατρίδα χαλεπαίνου- σαν ἢ πατέρα, καὶ ἢ πείθειν ἢ ποιεῖν ἢ ἂν κελεύῃ, καὶ πάσχειν ἐάν τι προστάτῃ παθεῖν, ἡσυχίαν ἄγοντα, ἐάν τε τύπτεσθαι, ἐάν τε δεῖσθαι, ἐάν τε εἰς πόλεμον ἄγῃ τρωθησόμενον ἢ ἀποθανούμενον, ποιητέον ταῦτα, καὶ τὸ δίκαιον οὕτως ἔχει, καὶ οὐχὶ ὑπεικτέον οὐδὲ ἀναχωρητέον οὐδὲ λειπτέον τὴν τάξιν, ἀλλὰ καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν δικαστηρίῳ καὶ πανταχοῦ ποιητέον ἢ ἂν κελεύῃ ἡ πόλις καὶ ἡ πατρίς . . . βιάζεσθαι δ' οὐχ ὅσιον οὔτε μητέρα οὔτε πατέρα, πολὺ δὲ τούτων ἔτι ἤττον τὴν πατρίδα».

Αὕτη ἡ φιλοσοφία θὰ ἦτο ἐπιζημία τῷ ἡμετέρῳ ἔθνει; 'Αλλ' ἴσως ἡ Περιπατητικὴ! ἴδωμεν.

'Εγγενὴς τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει εἶνε, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ δίω- ξις τῆς εὐδαιμονίας. Πᾶσα ἀνθρωπίνη κίνησις καὶ ἐνέργεια σκοπὸν ἔχει τὴν εὐδαιμονίαν. Ἀλλὰ τί εἶνε αὕτη ἡ ἀνθρωπίνη φύσις; Εἶνε ζωὴ τις· αὕτη δὲ ἡ ζωὴ εἶνε ψυχῆς ἐνέργεια καὶ πρᾶξις μετὰ λόγου· ἡ δὲ τελειότης καὶ τὸ κάλλος τῆς ζωῆς ταύτης εἶνε ἡ εὐδαιμονία, τελειοῦται δὲ αὕτη διὰ τῆς ἀρετῆς. Τὸ ἄκρον ἄρα ἀγαθὸν τῷ ἀν- θρώπῳ εἶνε ἡ ἀρετὴ· διότι δι' αὐτῆς τελειοῖ τὴν φύσιν αὐτοῦ καὶ ἐξι- κνεῖται εἰς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ, τὴν εὐδαιμονίαν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐνέρ- γεια εἶνε διττὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ, διττὴ θὰ εἶνε καὶ ἡ ἀρετὴ, δι' ἧς ἡ ἐνέργεια τελειοῦται, ἦτοι θεωρητικὴ τε καὶ πρακτικὴ· καὶ ἡ μὲν θεωρητικὴ ἐνέργεια εἶνε τὸ ἀριστον καὶ ἡδιστον καὶ ἀποτελεῖ τὸ πολυτιμότεον μέρος τῆς εὐδαιμονίας, ἡ δὲ πρακτικὴ ἢ ἠθικὴ ἀρετὴ τὸ δεύτερον οὐσιώδες αὐτῆς μέρος (Τσελλ. Σύνοψις τῆς ἱστ. τῆς ἑλλ. φιλοσοφίας 177).

Μάτην ἄρα θὰ ζητῶμεν ὑπὸ τῆς φύσεως ἡμῶν ἐλαυνόμενοι τὴν

εὐδαιμονίαν· οὐδαμοῦ θὰ εὐρωμεν αὐτήν, ἐὰν μὴ πρότερον κατορθώσωμεν τὰς ἀρετὰς ταύτας. Ἐὰν ἄρα θέλωμεν νὰ γενώμεθα εὐδαιμονες, ἀνάγκη νὰ καταστήσωμεν ἑαυτοὺς σώφρονας, σοφοὺς, ἀνδρείους, φίλους, εὐσεβεῖς κτλ. Ταύτας δὲ τὰς ἀρετὰς οὔτε ἄλλοθι πού ἔξω τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας δύναται τις νὰ προσκτήσῃται, οὔτε ἄλλοχοῦ πού ἐκτὸς αὐτῆς δύναται ν' ἀσκήσῃ καὶ εἰς τελειότητα προαγάγῃ. Ἀλλὰ πασῶν τῶν κοινωνιῶν τελειοτάτη εἶνε ἡ πολιτεία, ἡ πατρίς. Ὁ ζητῶν ἄρα νὰ συλλάβῃ τὴν ὑπὸ τῆς φύσεως αὐτοῦ διωκομένην εὐδαιμονίαν ὀφείλει νὰ μάχηται ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀνδρείοτατα, νὰ συμπάσχῃ τοῖς παθήμασι καὶ νὰ συγχαίρῃ ταῖς εὐπραγίαις αὐτῆς· διότι ἐν αὐτῇ δύναται νὰ ἀσκηθῇ καὶ τελειωθῇ ἡ ἀρετὴ· ἐν αὐτῇ δύναται ἡ ἀνδρεία νὰ παραγάγῃ Ἀλεξάνδρους καὶ Ἐπαμεινώνδας, ἡ φιλία Δάμωνας καὶ Φιντίας, Ὀρέστεις καὶ Πυλάδας, ἡ σωφροσύνη Ἀντισθένης, ἡ εὐσέβεια Σωκράτας· ἐν αὐτῇ πᾶσα ἀρετὴ δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ὑψίστην αὐτῆς τελειότητα.

Μία καὶ μόνη ἄρα πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν φέρει ὁδός, ἡ τελεία ἀρετὴ, τελειοῦται δὲ ἡ ἀρετὴ ἐν τῇ πολιτείᾳ. Ἐντεῦθεν εὐκόλως κατανοοῦμεν τὸν μέγιστον τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπὲρ τῆς ἀρετῆς ἐνθουσιασμόν, τὴν ἄπειρον πρὸς αὐτὴν τιμὴν καὶ τὸν ἐξαίσιον εἰς αὐτὴν ὕμνον.

Ἄρετά, πολύμοχθε γένει βροτείῳ,
 θήραμα κάλλιστον βίῳ,
 σᾶς πέρι, παρθένε, μορφᾶς
 καὶ θανεῖν ζαλωτὸς ἐν Ἑλλάδι πότμος
 καὶ πόνους τλῆναι μαλεροὺς ἀκάμαντας·
 τοῖον ἐπεὶ φρένα βάλλεις
 ἄρπυν ἐς ἀθάνατον χρυσοῦ τε κρείσσω
 καὶ γανέων μαλακαυγήτοιό θ' ὕπνου·
 σεῦ δ' ἔνεχ' οὐκ Διὸς Ἡρακλέης Λήδας τε κοῦροι
 πολλ' ἀνέτλαν σάν ἐπ' ἔργοις
 ἀναγορεύοντες δύνανμιν.
 σοῖς δὲ πόθοις Ἀχιλεὺς Αἴας τ' Αἶδαο δόμους ἤλθον·
 σᾶς δ' ἔνεκεν φιλίου μορφᾶς Ἀταρνέος ἐντροπος ἀελίου χήρωσεν αὐγᾶς·
 τοιγὰρ ἀοίδιμος ἔργοις, ἀθάνατόν τέ μιν αὐξήσουσι Μοῦσαι
 Μναμοσύνας θύγατρεις, Διὸς ξενίου σέβας ἀσκοῦσαι φιλίας τε γέρας βεβαίου.

Εἶνε ἡ φιλοσοφία αὕτη ἐπιβλαβὴς τῷ ἡμετέρῳ ἔθνει; Ἄλλ' ἴσως ἡ τῶν Στωϊκῶν. Ἴδωμεν.

Κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς φιλοσοφία εἶνε ἀρετῆς ἀσκήσις. Διὰ τῆς ἀρετῆς καθίσταται ὁ ἄνθρωπος ἀνεξάρτητος καὶ εὐδαιμόν. Καὶ αὐτὴν τὴν γνῶσιν διὰ τὴν ἀρετὴν ἐζήτουν οἱ Στωϊκοί. Ἐὰν ἔχῃ ὁ θεωρητικὸς βίος ἀξίαν· τινά, αὕτη εἶνε, ὅτι προάγει τὸν ἠθικὸν βίον. Ἐνδύσας

καὶ ἠθικότης, φιλοσοφία καὶ ἀσκήσεις ἀρετῆς, σοφὸς καὶ ἐνάρετος θεωροῦνται ταυτοσήμαντα. (Τσελλ. Σύνοψ. ἱστορ. τῆς ἑλλ. φιλοσ. σελ. 195).

Τῷ ζῷῳ πάντων οἰκειότατον εἶνε ἡ σύστασις αὐτοῦ καὶ ἡ ταύτης συνείδησις· πρώτη δὲ ὁρμὴ αὐτοῦ εἶνε ἡ ἐπὶ τὸ τηρῆσαι ἑαυτὸ ἢ, ὡς νῦν λέγομεν, ἡ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν. Ὁ ἄνθρωπος ἐπειδὴ μετέχει τῆς καθαρωτάτης καὶ εὐγενεστάτης μοίρας τοῦ θείου πυρός, ἥτις κατέπεσεν ἐκ τοῦ αἰθέρος κατὰ τὴν πρώτην τῶν ἀνθρώπων σύστασιν, εἶνε φύσις λογικὴ· τὸ οἰκειότατον αὐτῷ εἶνε ἡ λογικὴ αὐτοῦ σύστασις καὶ ἡ ταύτης συνείδησις, πρώτη δὲ ὁρμὴ ἡ ἐπὶ τὸ τηρῆσαι τὴν λογικὴν αὐτοῦ ὑπαρξιν. Τέλος ἄρα τῷ ἀνθρώπῳ εἶνε τὸ ζῆν συμφώνως πρὸς ταύτην τὴν λογικὴν αὐτοῦ φύσιν· τοῦτο δὲ εἶνε τὸ κατ' ἀρετὴν ζῆν· τὸ δὲ κατ' ἀρετὴν ζῆν εἶνε ἡ εὐδαιμονία.

Ἐπειδὴ ἐκ πάντων τῶν ζῴων μόνος ὁ ἄνθρωπος ἄτε λογικὸς ὢν νοεῖ τὸν διὰ παντὸς τοῦ κόσμου διήκοντα λόγον καὶ ἀνευρίσκει, ὅτι ἐν πασι τοῖς ὁμοίοις αὐτῷ ἀνθρώποις ἐνοικεῖ ὁ αὐτὸς θεῖος λόγος, ἡ κατὰ λόγον ἐνέργεια, ἥτοι ἡ ἀρετὴ αὐτοῦ εἶνε ἄρα διττόν τι, τὸ ὑποτάσσεσθαι καὶ ἀκολουθεῖν τοῖς νόμοις τῆς φύσεως καὶ τὸ ἔχειν φυσικὴν τὴν ὁρμὴν πρὸς κοινωνίαν.

Οὕτω δ' ἔχομεν δύο βλαστοὺς ἐκ τῆς αὐτῆς κοινῆς ῥίζης, ὧν οἱ γενναῖοι καρποὶ εἶνε τοῦτο μὲν χαρακτηρὲς ἰδιωτικοὶ ἀξιοθαύμαστοι, τοῦτο δὲ χαρακτηρὲς πολιτικοὶ μέγιστοι.

Ἡ μὲν ἀρχὴ τῆς Στοᾶς, ὅτι εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου εἶνε τὸ ἐνεργεῖν συμφώνως πρὸς τε τὸν ἐν ἑαυτῷ καὶ τὸν ἐν τῷ παντὶ λόγον, καθίστησιν αὐτὸν ἀνεξάρτητον παντὸς ἐξωτερικοῦ, στρέφει αὐτὸν πρὸς ἑαυτὸν καὶ ποιεῖ νὰ ζητῆ ἐν ἑαυτῷ, ἐν τῇ ἀρετῇ αὐτοῦ, τὴν εὐδαιμονίαν καὶ νὰ θεωρῇ ἀυτάρκη τὴν ἀρετὴν πρὸς εὐδαιμονίαν. Ὅθεν αἶρεται ὁ τῆς Στοᾶς ὀπαδὸς ὑπεράνω τῶν ἀνθρωπίνων ἀγαθῶν ἐπιτοσοῦτον, ὥστε νὰ μὴ θεωρῇ ἀγαθὰ μῆτε τὴν ἡδονὴν, μῆτε τὸν πλοῦτον, μῆτε τὴν ἰσχύν, μῆτε τὴν εὐδοξίαν, μῆτε τὴν εὐγένειαν, μῆτε τὸ κάλλος, μῆτε τὴν ὑγίειαν, μῆτε αὐτὴν τὴν ζωὴν· καὶ τὰ ἐναντία δὲ τούτοις, οἶον πενίαν, ἀδοξίαν, ἀγένειαν, πόνον, ἀσθένειαν, νόσον καὶ αὐτὸν τὸν θάνατον νὰ μὴ θεωρῇ κακὰ. Ἀγαθὰ εἶνε τῷ Στωϊκῷ μόναι αἱ ἀρεταί, κακὰ δὲ μόναι αἱ κακίαι. Καὶ αἱ μὲν ἀρεταὶ εἶνε ἐπιστῆμαι, αἱ δὲ κακίαι ἄγνοιαι.

Τὸ λογικῶς νοεῖν καὶ λογικῶς βούλεσθαι, τὴν κατὰ λόγον νόησιν καὶ τὴν κατὰ λόγον βούλησιν θεωρεῖ ἡ Στοὰ οὕτω στενωῶς συνδεδεμένα, ὥστε οἱ ἀρχηγοὶ αὐτῆς ἀμφιγνοοῦσι ποῦ νὰ θέσωσι τὸ κέν-

τρον τῆς βάρους, ἐν τῇ κατὰ λόγον νοήσει ἢ ἐν τῇ κατὰ λόγον βουλήσει· διὸ ὁ μὲν Ζήνων ῥίζαν πασῶν τῶν ἀρετῶν θεωρεῖ τὴν φρόνησιν, ὁ δὲ Κλεάνθης τὸν τόνον ἢ τὴν ἰσχὺν τῆς ψυχῆς καὶ ὁ Χρυσίππος τὴν σοφίαν. Ἐντεῦθεν μὲν ὡς ἀπὸ κοινῆς πηγῆς πηγάζουσιν αἱ πρῶται ἀρεταί, ἡ φρόνησις, ἡ ἀνδρεία, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἐγκράτεια· ἐκ δὲ τῆς ἀγνοίας αἱ πρῶται κακίαι, ἡ ἀφροσύνη, ἡ δειλία, ἡ ἀδικία, ἡ ἀκολασία. Αἱ ἀρεταί εἶνε κατ' αὐτοὺς ἀχώριστοι ἀπ' ἀλλήλων, καὶ ὁ ἔχων μίαν ἔχει πάσας καὶ ὁ κατὰ μίαν πράττων κατὰ πάσας πράττει· αἶνε γὰρ αὐτῶν τὰ θεωρήματα κοινά· τὸν γὰρ ἐνάρετον θεωρητικὸν τ' εἶναι καὶ πρακτικὸν τῶν ποιητέων· τὰ δὲ ποιητέα καὶ αἰρετέα ἐστὶ καὶ ὑπομενητέα καὶ ἐμμενητέα καὶ ἀπονεμητέα· ὥστε εἰ τὰ μὲν αἰρετικῶς ποιεῖ, τὰ δὲ ὑπομενητικῶς, τὰ δὲ ἀπονεμητικῶς, τὰ δὲ ἐμμενητικῶς, φρόνιμός τ' ἐστὶ καὶ ἀνδρεῖος καὶ δίκαιος καὶ σώφρων». Οὔτε ἄρα τέλειος ἀνὴρ εἶνε ὁ μὴ πάσας ἔχων τὰς ἀρετάς, οὔτε πράξις τελεία δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἢ μὴ κατὰ πάσας τὰς ἀρετάς πραττομένη. Ἡ ἀρετὴ εἶνε *recta ratio* ἢ *animus quodammodo se habens*, εἶνε τόνος, ἰσχὺς καὶ κράτος τῆς ψυχῆς, εἶνε δύναμις τῆς βουλήσεως ἐπὶ τῆς φρονήσεως στηριζομένης. Οὔτε ἀρετὴ χωρὶς ἐπιστήμης, οὔτε ἐπιστήμη ἀνευ ἀρετῆς δύναται νὰ νοηθῇ. Ἐνάρετος εἶνε ἡ πράξις οὐχὶ ὅταν εἶνε καθ' ἑαυτὴν καλή, ἀλλ' ὅταν πηγάζῃ ἐξ ἀγαθῆς βουλήσεως· *voluntas est quae apud nos ponit officium* (Sen. Benef. VI, 3). Ἀληθῆς δὲ καθηκόντων ἐκπλήρωσις εἶνε μόνη ἢ ἐκ τελείου ἠθικοῦ χαρακτῆρος ἐκπηγάζουσα (Zeller, *Die Phil. d. Gr.* IV, 245). Ἀρετῆς καὶ κακίας οὐδὲν παραδέχονται μεταξύ. Ὡσπερ τὸ ξύλον εἶνε ἢ ὀρθὸν ἢ στρεβλόν, οὔτως ἀνάγκη νὰ εἶνέ τις ἢ δίκαιος ἢ ἀδίκος. Πᾶν ἀγαθὸν εἶνε ἐν τῇ ἀκρότητι αὐτοῦ αἰρετόν, καὶ οὔτε ἀνεσιν, οὔτε ἐπίτασιν ἐπιδέχεται· ἀπᾶν γὰρ ψεῦδος ἐπίσης ψεῦδος συμβέβηκε· πάντα γὰρ ἐστὶ τέλεια, δι' ὅπερ οὔτ' ἐλλείπειν, οὔθ' ὑπερέχειν δύναται ἂν ἀλλήλων». Ὅπως ἡ ἀλήθεια δὲν ἐπιδέχεται βαθμούς, οὔτως οὐδ' ἐν τῷ ψεύδει, οὐδ' ἐν τῇ ἀπάτῃ, οὐδ' ἐν τῷ ἀμαρτήματι χωρεῖ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον. «Καὶ γὰρ ὁ ἑκατὸν σταδίου ἀπέχων Κανώβου καὶ ὁ ἕνα, ἐπίσης οὐκ εἰσὶν ἐν Κανώβῳ» (Διογ. VII, 120 πρβλ. καὶ Πλουτ. περὶ τῶν κοιν. ἐνν. X, 4). Ὁ ἐνάρετος ἢ σοφὸς — διότι ἀρετὴ καὶ σοφία ταῦτόν — εἶνε σκεῦος τελειότητος· διότι τῇ μὲν φρονήσει αὐτοῦ ἔπεται εὐβουλία καὶ σύνεσις, τῇ δὲ σωφροσύνῃ εὐταξία καὶ κοσμιότης, τῇ δὲ δικαιοσύνῃ ἰσότης καὶ εὐγνωμοσύνη, τῇ δὲ ἀνδρείᾳ ἀπαραλλαξία καὶ εὐτονία. Μόνοι δὲ οἱ ἐνάρετοι ἢ σοφοὶ εἶνε ἐλεύθεροι, πᾶς δ' ἀφρων δοῦς

λος. Αὐτοὶ μόνοι εἶνε ἀνδρεῖοι, ἀπαθεῖς, ἀτυφοὶ, αὐστηροί, ἀκίβδηλοι, φυλακτικοὶ τοῦ ἐπὶ τὸ βέλτιον αὐτοὺς παριστάναι, ἀπλαστοὶ, ἀπράγμονες πρὸς τὸ πράττειν παρὰ τὸ καθήκον, θεῖοι, ἔχουσι γὰρ ἐν ἑαυτοῖς οἶονεὶ Θεόν, θεοσεβεῖς, ὅσιοι, δίκαιοι, μόνοι ἱερεῖς· μόνοι αὐτοὶ σέβονται ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ μετὰ τοὺς θεοὺς τοὺς γονεῖς καὶ ἀδελφούς, ἔχουσι τὴν πρὸς τὰ τέκνα φιλοστοργίαν φυσικὴν. Ὁ σοφὸς ποιεῖ πάντα καλῶς καὶ τῶν σοφῶν εἶνε πάντα. Αὐτοὶ μόνοι εἶνε ὠραῖοι, διότι ἡ ἀρετὴ μόνη εἶνε ἀληθῶς ὠραία καὶ ἀξιέραστος· αὐτοὶ μόνοι ὡς ἀνευδρεῖς καὶ τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ κεκτημένοι εἶνε πλούσιοι καὶ εὐτυχεῖς· αὐτοὶ μόνοι βασιλεῖς, στρατηγοὶ, κυβερνήται, αὐτοὶ μόνοι ῥήτορες, ποιηταί, προφῆται, αὐτοὶ ἐπιδεκτικοὶ εὐγνωμοσύνης, ἀγάπης, φιλίας καὶ ἐνὶ λόγῳ ὁ σοφὸς εἶνε ὁ ἀπλῶς τέλειος, ὁ ἀπλῶς ἀπαθὴς καὶ ἀνευδρεῖς, ὁ ἀπλῶς εὐτυχής.

Οὕτω δὲ χωροῦσα αἴρεται ἡ Στοὰ εἰς ἀπρόσβατα ἠθικὰ ὕψη. Ἀπὸ δὲ τοῦ ἠθικοῦ τούτου ὕψους ἐπὶ τοὺς ἀνθρώπους ἀποβλέποντες οἱ ἀρχηγοὶ αὐτῆς τηλικαύτην εὐρίσκουσι τὴν τούτων ἀδυναμίαν πρὸς τοιαύτην ἔξαρσιν, ὥστε ὁ Χρῦσιππος οὔτε ἑαυτὸν ἀποφαίνει σπουδαῖον, οὔτε τινὰ τῶν γνωρίμων καὶ καθηγεμόνων τῆς σχολῆς. Καὶ αὐτὸν δὲ τὸν Σωκράτην καὶ τὸν Διογένην καὶ τὸν Ἀντισθένην δὲν παρεδέχοντο ὡς ἐναρέτους, ἀλλὰ κατέτασσον αὐτοὺς ἀπλῶς εἰς τοὺς προκόπτοντας.

Ἐνταῦθα δικαίως ἀναφωνεῖ ὁ μέγιστος ἱεροφάντης τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐμὸς δὲ τρισέβαστος καὶ πολυφίλητος γεραρὸς διδάσκαλος Zeller: «Ἡ ἐνάρετος βούλησις ἀπεχωρίσθη τοσοῦτον τῶν τοῦ βίου συνθηκῶν, ἀπηλλάγη οὕτω σαφῶς καὶ καθαρῶς τῶν περιορισμῶν τῆς φυσικῆς ὑπάρξεως, ὁ καθ' ἕκαστον ἀνθρώπος κατέστη οὕτω καθαρῶς ὄργανον τοῦ καθολικοῦ νόμου, ὥστε ἀναγκαζόμεθα νὰ ἐρωτήσωμεν ἐν τίνι δικαιώματι τοιοῦτον ὄν δύναται ἔτι νὰ ὀνομασθῆ ἄτομον, πῶς δύναται νὰ νοηθῆ ἔτι ὡς ἀνθρώπος ἐν ἀνθρώποις ζῶν;». Οὐδὲν ἄρα τὸ παράδοξον, ἂν ἐκ τοῦ βλαστοῦ τούτου τῆς Στοᾶς ἀνέδραμον οἱ πολυθρύλητοι ἐκεῖνοι καὶ ἀξιοθαύμαστοι ἰδιωτῶν χαρακτηρες, οἱ Ἐπίκτητοι, οἱ Σενέκαι, οἱ Κάτωνες καὶ ἐν γένει οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, οἵτινες δὲν ἤθελον νὰ θεωρῶνται οὐδὲ τοῦ Διὸς αὐτοῦ ὕστεροι κατὰ τὴν εὐδαιμονίαν.

Ἄλλ' ἴδωμεν νῦν καὶ τὴν ἑτέραν τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας ὄψιν.

Οἱ ἀνθρώποι ὡς λογικὰ ὄντα ἀποτελοῦσι λογικὸν σύστημα, οὐ τὰ μέλη, ὡς τὰ τοῦ ὀργανικοῦ σώματος, εἶνε πρὸς μίαν τινὰ συνεργίαν κατεσκευασμένα. Κατανοῶν δ' ἕκαστος, ὅτι οὐχὶ αἷματος ἢ σπέρματος

τος τοῦ αὐτοῦ, ἀλλὰ τοῦ αὐτοῦ νοῦ καὶ τῆς αὐτῆς θείας ἀπομοίρας μέτοχος ὧν τυγχάνει, ἀνευρίσκει ἑαυτὸν ἐν πᾶσι τοῖς ὁμοίοις αὐτῷ ἀνθρώποις, αἰσθάνεται διὰ τὴν συγγένειαν ταύτην φυσικὴν πρὸς αὐτοὺς ἔλξιν καὶ ἀγάπην καὶ κατανοεῖ, ὅτι πάντες «γεγόναμεν πρὸς συνεργίαν ὡς πόδες, ὡς χεῖρες, ὡς βλέφαρα, ὡς οἱ στίχοι τῶν ἄνω καὶ κάτω ὀδόντων», καὶ ὅτι τὸ ἀντιπράττειν ἀλλήλοις εἶνε παρὰ φύσιν. «Τὸ μὲν οὖν προηγούμενον ἐν τῇ τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῇ τὸ κοινωνικόν ἐστίν» (Μ. Ἀντων., Τῶν εἰς ἑαυτὸν Γ', δ'. Β', α'. Ζ', ιγ'). Ἡ λογικότης εἶνε ἄρα κοινωνικότης. Ἐντεῦθεν ἡ σφοδρὰ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς κοινωνίαν ὁρμή. Ἐπειδὴ λοιπὸν πάντα τὰ λογικὰ ὄντα κατὰ κοινὸν καθολικὸν τῆς φύσεως νόμον νοοῦσι καὶ πράττουσι καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ καθολικοῦ νόμου διορίζονται καὶ διὰ τοῦτο ἀναγνωρίζουσι ἀλλήλα ὡς μέλη ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κατὰ τὴν οὐσίαν ὄλου, ἔπεται ὅτι καθήκον ἐκάστου εἶνε τὸ προτιμᾶν τῶν ἰδίων σκοπῶν καὶ συμφερόντων τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ ὄλου, τὸ ζῆν οὐχὶ δι' ἑαυτὸ ἀλλὰ διὰ τὸ κοινόν, διὰ τὴν κοινωνίαν (Cic. de fin. III, 19, 64. Zeller ἐνθ' ἄν. 284).

Συνειδῶς δὲ ὁ ἀνθρώπος ἑαυτῷ, ὅτι ἡ αὐτὴ λογικὴ ψυχὴ ἐν πᾶσι τοῖς λογικοῖς οὐσιν ὑπάρχει, σύνοιδε τὴν ἐνότητά ταύτης καὶ διὰ τοῦτο προσίεται καὶ ἀγαπᾷ καὶ μετὰ σφοδρᾶς ἐσωτερικῆς ὁρμῆς φέρεται πρὸς τὰ καθ' ἕκαστον λογικὰ ὄντα καὶ ἀσκεῖ δικαιοσύνην καὶ ἐπιείκειαν πρὸς αὐτά. Αἰσθανόμενος δὲ προσέτι, ὅτι πᾶσιν ὁ αὐτὸς ὀρθὸς λόγος ὑπὸ τῆς φύσεως ἐδωρήθη, ὅτι ἐπομένως ὁ αὐτὸς νόμος καὶ τὸ αὐτὸ δίκαιον αὐτοῖς ἐδόθη, κατανοεῖ, ὅτι τὸ καθήκον αὐτοῦ εἶνε νὰ θεωρῆ ἀείποτε ὡς σκοπὸν πάσης αὐτοῦ ἐνεργείας τὸ ὄλον. Συγκρίνων δὲ πάλιν ἑαυτὸν πρὸς τὰ λοιπὰ ὄντα καὶ εὐρίσκων ὅτι πάντα μὲν ταῦτα τῶν λογικῶν ἕνεκα εἶνε κατεσκευασμένα, ὡς καὶ ἐπὶ παντὸς ἄλλου τὰ χεῖρω τῶν κρειττόνων ἕνεκα, τὰ δὲ λογικὰ ἕνεκα ἀλλήλων κατανοεῖ τὴν κοινωνίαν αὐτῶν ὡς ἀμεσώτατον πρόσταγμα τῆς φύσεως (Μ. Ἀντ. αὐτ. Ζ', νε'. Zeller αὐτ. 286). Δὲν δύναται τις ἄρα νὰ ζῆ καθ' ἑαυτὸν χωρὶς νὰ ζῆ ὑπὲρ ἄλλων. Οὐδέποτε ἄρα εἶνε ὁ σοφὸς ἰδιώτης: nunquam privatum esse sapientem ἔλεγε κατὰ Κικέρωνα ὁ Σκιπίων (Tusc. IV, 23, 51).

Πρὸς τὰ ζῷα διὰ τὴν ἀνόμοιότητα οὐδεμίαν σχέσιν δικαίου ἔχομεν (Διογ. VII, 129), οὐδὲ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς (Πλουτ. περὶ Στωϊκῶν ἐναντ. XVI. Πρβλ. Zell. αὐτ. 286 σημ. 7), μόνον πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πρὸς τοὺς θεοὺς (Διογ. VII, 119) δυνάμεθα ν' ἀσκήσωμεν δικαιοσύνην. «Ἐπὶ τοῦ συνδέσμου τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς